

LEXIC DE TERMINOLOGIE ISTORICĂ

MĂSURILE ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

(parte I-a)

Cuprindem, sub această nomenclatură, totalitatea măsurilor teoretice și practice, destinate să ușureze operațiile comerciale, industriale, geodezice fiscale etc.

Măsurile s-au diversificat, după natura obiectelor, în cinci mari grupe : de lungime, de suprafață, de volum (capacitate), de greutate și de valoare (monede). Apariția lor este concomitentă cu primele formațiuni sociale, iar ordonarea în sisteme relativ stabile se datorește primelor organisme politice.

În antichitate, etalonul principalelor măsuri a fost corpul omenesc ; după parametrii lui s-au dimensionat primele măsuri de lungime. Așa le găsim la babilonieni, evrei, cartaginezi, fenicieni, egipteni, de unde au trecut, prin greci și romani, în Europa. Până la uniformizarea lor prin sistemul metric zecimal și etalonul aur, măsurile folosite în spațiul european au prezentat următoarele caractere generale, care sînt proprii regimului feudal :

1. În afară de cîteva unități fundamentale, dimensionate, cum am arătat, după parametrii corpului omenesc, a existat o mulțime de *măsuri particulare*, cu aplicație circumscrisă la țări, regiuni și chiar numai la orașe.

2. *mărimea* măsurilor — generale sau locale — a variat în timp după interesul claselor dominante ;

3. sub presiunea nevoilor economice, conjugate cu intervenția autorității centrale, s-a încercat organizarea măsurilor în *sisteme practice*, pe baza unui etalon, a cărui stabilitate relativă era garantată de puterea politică centrală și de interesul comun al locuitorilor ;

4. dreptul de a fixa etalonul și de a impune instrumente de măsurat comune a devenit, cu timpul, un *monopol* al autorității feudale (senior, boier, domn) ;

5. exploatarea monopolului s-a făcut în *regie* sau *prin arendare*, conform unui principiu de esența regimului feudal.

Țările române, integrate în spațiul feudalității europene, au cunoscut un sistem de măsuri asemănător celui definit mai sus, dar și cu unele trăsături proprii. Între acestea din urmă înregistrăm :

1. *caracterul empiric* persistent al unora din măsurile de suprafață pentru pămînt : ziua de arătură, ziua de coasă, cantitatea de grăunțe semănate sau recoltate, cît aruncă omul cu toporul, securea sau bățul, cît trage omul cu săgeata sau pușca etc. Aceste măsuri, folosite uneori în toate țările de populație românească, s-au menținut pînă tîrziu în practica agrimensurii ;

2. o *similitudine de măsuri* (ca nomenclatură, dimensiuni, sistem) evidentă în toate cele trei țări, cu deosebire după 1541 (data când Transilvania devine stat autonom sub suzeranitate otomană) ;

3. din punct de vedere istoric, toate țările române parcurg, în linii generale, *aceleași etape* mari, determinate de : a) influența romană ; b) influența slavă ; c) influența turcească ;

4. organizarea timpurie a unor *sisteme consuetudinare*, legalizate treptat cu începere din sec. XVII.

Măsurile românești de origine romană sînt cele determinate direct sau indirect de corpul omenesc : *pas, palmă, cot, deget, linie, picior, șchioapă, funie, falce, iugăr, ferdelă, ciblă* (găleată), *cîntar* etc. Cu mici excepții, aceste măsuri sînt folosite în toate țările locuite de români.

O altă categorie de măsuri românești sînt fie de origine slavă, fie primite prin slavi de la alte popoare. Între principalele măsuri din această grupă, menționăm : *stînjenuț, pogonul, prăjina, vadra, coloada, merța, stogul, claiă* etc.

Odată cu trecerea țărilor române sub suzeranitatea Porții și integrarea lor în spațiul comercial al Imperiului otoman, s-au impus și unele măsuri turcești : *ocaua, chila, dimirlia* etc.

Evoluția măsurilor, în sensul stabilizării mărimilor și al organizării unui sistem, definit și controlat de autoritatea centrală, s-a desfășurat și în țările române, sub impulsul factorilor economici. Primele intervenții sistematice din partea statului s-au produs, pentru Moldova și Țara Românească în sec. XVII (Vasile Lupu și Șerban Cantacuzino), iar pentru Transilvania autonomă, în sec. XVI (dieta ardeleană din 29 decembrie 1549). Prin aceste intervenții s-a fixat mărimea unor măsuri de bază, care devin etaloane (*merța* în Moldova, *pogonul* și *palma* în Țara Românească, măsurile din Cluj și Transilvania), s-a organizat un control central eficient și s-au stipulat sancțiuni.

În Țara Românească și Moldova, regimul măsurilor a înregistrat un progres substanțial după pacea de la Adrianopol (1829), cînd intensificarea comerțului internațional a impus o reglementare riguroasă a măsurilor de capacitate și greutate, care le-a antrenat și pe celelalte. În această perioadă, s-au redefinit anumite etaloane, s-au confecționat de vistieria statului instrumentele de măsurat corespunzătoare, s-a organizat expedierea lor în provincie și controlul aplicării. În Transilvania, s-au fixat, la 1613, patru sisteme, aplicabile în patru zone : Cluj, Sibiu, Tg. Mureș și Oradea ; după 1690, s-au adăugat acestor sisteme și unele măsuri germane.

Sistemul feudal de măsuri din Principatele Unite a fost legal înlocuit cu sistemul metric la 1 ianuarie 1866, iar în Transilvania la 1875.

II.

Acău (ung. *ako, aco*), măsură de capacitate pentru lichide și cereale (mensura vinaria et frumentaria), echivalînd cu 52 l sau 54,30 l. A fost una dintre măsurile cele mai vechi (sec. XIII) și mai răspîndite în Transilvania, fapt care explică și existența unei dări asupra vinului și grînelor purtînd același nume.

Baniță (rus. *банка* ; boem *baňka* ; bg. *banica* : blid, oală), măsură de capacitate pentru cereale, folosită cu deosebire în Țara Românească. Termenul, derivat probabil dintr-un etimon slav, a denumit unitatea de măsură și instrumentul de măsurat. Menționată sporadic în documentele sec. XVI și XVII, banița înlocuiește, în sec. XVIII, obrocul și devine cel mai răspândit instrument de măsurat capacitățile.

Capacitatea baniței, ca și a celorlalte măsuri medievale, a variat în spațiu și timp. În sec. XVIII, banița oficială avea 22 de ocale ; concomitent cu această baniță, sînt semnalate și banițe de 14, 15, 18, 20, 24 de ocale, diferențele fiind determinate, probabil, de greutatea specifică a cerealelor măsurate. O cauză care a provocat permanente variații în capacitatea baniței a fost abuzul proprietarilor funciari la încasarea dijmei : banița de dijmă a crescut, după regiuni, pînă la 52 de ocale. Pentru a curma această situație, *Pravilniceasca Condiță* (1780) a lui Alexandru Ipsilanti și *Legiuirea lui Caragea* (1818) au fixat capacitatea baniței la 22 de ocale, iar, mai tîrziu, la 20 de ocale. În sec. XIX au circulat două feluri de banițe : banița mică, de 20 de ocale (33, 963 l) și banița mare, de 40 de ocale (67,926 l).

Ca instrument de măsurat, s-au folosit banițe de piatră, de lemn și de fier, a căror capacitate, reglementată oficial, era garantată, în sec. XVIII, prin marcarea cu pecetea vistieriei.

În Moldova, banița apare rar, măsurarea cerealelor fiind efectuată cu dimirlia. Transilvania n-a folosit banița ; rolul ei a fost îndeplinit de merță (vica).

Prin introducerea sistemului metric modern, banița n-a dispărut complet din măsurători și limbă ; dublu decalitru este numit și astăzi cu echivalentul lui vechi, banița mică.

Berbeniță, bărbînță (cf. rut. *berbenca*). Termenul, probabil de origine slavă, a desemnat : 1) o unitate de măsură a capacității ; 2) instrumentul de măsurat ; 3) o dare asupra anumitor produse măsurate cu berbenița ; 4) o taxă de breaslă.

Berbenița este semnalată în Transilvania, încă din sec. XIV, ca unitate și instrument de măsură a mierii, brînzei etc. În sec. XIX, o berbeniță era egală cu 200 funți (cca 100 kg).

În Moldova, documente din sec. XV menționează berbenița de ȳcre (1440), de miere (1458), de brînză, de vin, precum și darea asupra acestor bunuri, calculată în raport cu valoarea (calitatea) conținutului, însă pe berbeniță. Interesant de reținut este, pentru Moldova, existența, sub numele de berbeniță, a unei taxe plătită de meșterii străini la intrarea în breaslă, sau de ucenic la primirea titlului de meșter.

În Țara Românească, berbenița apare ca unitate de măsură a capacității în sec. XVII (1630) și servește, cu deosebire, la măsuratul vinului. În Anatefterul lui Brîncoveanu, găsim și o indicație asupra mărimii ei : „de bute de vin cîte bani 12 și de berbeniță de stejar și brad cîte bani 6“ ; deci, berbenița reprezenta 1/2 dintr-o bute (20—50 vedre). Același document menționează și sensul de dare al termenului berbeniță.

Bolovan de sare. Menționat în cele mai vechi documente din Țara Românească (29 iulie 1497), apare ca o măsură empirică în raporturile de schimb

privind sarea. Numele moldovenesc este *drob* sau *piatră de sare*. Valoarea unui bolovan de sare în 1731 era de peste 5 bani.

Bute, butoi (lat. *butta*, vas vinarium, vas de vin), unitate de măsură variabilă și instrument de capacitate pentru lichide.

A fost cunoscută în toate țările române. În Transilvania, este menționată în sec. XIII ca unitate de măsură a vinului, variind după regiuni : la Baia Mare, circa 40 vedre (butea mijlocie) și 100 vedre (butea mare) ; în regiunea Brașovului, 40—50 vedre (butea mijlocie) și 80 vedre (butea mare). În Țara Românească, butea (butoiul) figurează în cele mai vechi acte de danie către mănăstiri : „Încă am dăruit domnia mea obroc [...] și 10 buți de vin...” scria Mircea cel Bătrîn într-un document din 20 mai 1388 (în 8 ianuarie 1392 : „10 butoaie de vin“).

Capacitatea butoiului muntean a variat, în primele timpuri, între 50—200 vedre ; în sec. XIX, ea se stabilizase la 100 vedre. Documentele vechi ale Țării Românești prezintă butea nu numai ca măsură a vinului, ci și a altor lichide : miere, miel (1424—1431).

Cu aceeași funcție și aceleași caractere apare butea și în Moldova, începînd cu sec. XV.

Car :

1. unitate de măsură empirică a greutateilor ; 2. unitate de măsură a suprafeței ; 3. unitate de măsură a volumului ; 4. o prestație (slujbă) către domn (stat).

1. Ca unitate variabilă de măsură a greutateilor, carul este menționat în documentele muntene din sec. XV, cu specificul produsului încărcat : car de pește (25 ianuarie 1467) ; car de sare (29 iulie 1497) ; car de fîn sau de lemne (23 august 1437) etc. Greutatea acestui car a variat, în timp și după natura produsului sau numărul vitelor din atelaj, între 350 și 1000 de ocale.

2. Uneori, carul de fîn îndeplinește și funcția de măsură a suprafeței (23 aprilie 1452).

3. În Transilvania, carul a mai servit și ca unitate de măsură a volumului, egală cu un stîngen cubic. O funcție asemănătoare a avut și în Țara Românească pentru fîn, cu dimensiunile de 5 stîngeni lungime și 4 stîngeni lățime.

4. Ca prestație (slujbă), carul a reprezentat obligația de transport a produselor cuvenite stăpînului feudal sau domnului. Menționăm, între prestațiile cuvenite domnului, „carul de branște“ și „carul de jold“.

Ceas de mers, unitate de măsură a distanțelor mari, reprezentînd aproximativ 2000 stîngeni (3,8 km — 4,5 km) ; folosit din sec. XVIII în toate țările române, cu deosebire în Moldova. Sînt cunoscute trei variante de măsuri cu ceasul : după mersul omului, al calului și al bouului ; ceasurile respective au lungimi diferite (ex. un ceas al calului = 1 1/2 ceas de bou).

Cezvirtă, cedvirtă (rus. *cetvertă*, sfert), măsură de suprafață și de capacitate în Țara Românească. Termenul, de origine slavă, indică dimensiunea inițială.

Ca măsură de suprafață, cezvîrta a reprezentat 1/4 dintr-un pogon, iar ca măsură de capacitate 1/8 dintr-o chilă (12 sau 25 de ocale) ori 1/4 din chila de 400 de ocale (după 1831) deci 100 de ocale.

Sub ocupațiile rusești, a circulat și o „cetvertă“, măsură de capacitate pentru cereale, de 209,91 l.

Chilă (ar. *kile*, cala unui vas ; cf. bg. *kile* ; srb, ung. pol. *kila*), măsură de capacitate și greutate pentru cantitățile mari de cereale. Termenul, de proveniență turcească, a pătruns în țările române pe la jumătatea sec. XVI, sub denumirea de stambol-chilă, chilă de Țarigrad, de 18—22 de ocale ; curînd însă s-a împămîntenit, desemnînd o măsură cu mult superioară celei de Istanbul.

În sistemul românesc de măsuri, chila a îndeplinit funcția de etalon, avînd ca submultipli : banița (în Moldova, dimirlia) și ocua. Mărimea ei a variat însă mult, după porturi și regiuni, după volumul și greutatea cerealelor. Fiecare port (schelă) își avea chila lui ; în afară de chila de Istanbul (21 1/2 — 22 1/2 de ocale) sau constantinopolitană (36 de ocale), documentele interne menționează chila de Brăila (240, 260, 280 de ocale), chila de Giurgiu (120—130 de ocale), chila de Galați (240 de ocale) și alte chile (300—360 de ocale). Centrele agricole din interiorul țării foloseau, de asemenea, măsuri proprii : Buzăul, Ialomița, Ilfovul, Teleormanul, Neamțul etc. își aveau fiecare chila lui.

Reglementarea legală a chilei s-a efectuat, pentru Țara Românească, în 1832, cînd i s-a fixat capacitatea la 400 de ocale (10 banițe mari sau 20 banițe mici), adică 679,268 l și s-a dispus trimiterea în țară a unor banițe etalon, confecționate prin grija vistieriei statului. Noua chilă de 400 ocale, „chila țării, s-a impus treptat pe tot întinsul țării ; totuși anumite județe (Prahova, Romanai) au continuat să folosească în calcul chile diferite după greutatea cerealelor (300—420 de ocale). Chiar după introducerea sistemului metric modern, folosirea chilei nu a dispărut complet în măsurătorile din mediul rural (Ilfov, Vlașca).

În Moldova, chila a avut o mărime inferioară celei din Țara Românească : de-a lungul vremii, ea a evoluat între 70 de ocale (sub Antioh Cantemir, sec. XVIII) și 240 de ocale (sec. XIX), aceasta din urmă devenind, după 1831, mărimea oficială a chilei. Echivalentul în litri al acestei chile este incert : 364,8 l după N. Șuțu, 380,95 după I. Ghica și Ion Ionescu de la Brad, 430,08 l după Colecția de măsuri și greutăți din 1886.

Și în Moldova, introducerea sistemului metric modern nu a eliminat complet chila din practica măsurătorilor rurale.

Ciubăr (prob. germ. *Zuler*), măsură de capacitate pentru lichide — și uneori pentru cereale —, reprezentînd aproximativ 4 vedre. A servit la măsuratul vinului în Transilvania (și al cerealelor în Banat) din sec. XVI pînă în sec. XX.

În Moldova, sub numele de hîrdău, a avut întrebuițări diverse ; o întrebuițare multiplă a cunoscut și în Țara Românească, unde și-a păstrat numele ardolean (ciubăr), nu însă și mărimea.

Cîntar (lat. *centenarius*), a însemnat : 1) o unitate de măsură a greutății ; 2) aparatul de măsurat respectiv ; 3) slujba măsurătorii (cîntăritul) ; 4) taxa plătită pentru măsuratul cu cîntarul.

Ca unitate de măsură, cîntarul a fost cunoscut în toate cele trei țări românești. Cea mai veche calculare și măsurare a greutateii cu cîntarul este înregistrată în Transilvania pentru metale și minereuri („Cîntăritorii“ de la Rodna, 1292). Documentele transilvane din sec. XVIII și XIX menționează patru variante de cîntar : a) cîntarul turcesc, de 44 ocale (56,450 kg), folosit mai ales în sudul țării ; b) cîntarul austriac sau de Viena, cu aproximativ aceeași greutate ca cel turcesc (44 de ocale, 56,1229 kg sau 56 kg) ; c) cîntarul de Transilvania sau maja, de 63,69 kg ; d) cîntarul de Buda sau maja maghiară, cu greutatea de 58,929 kg (pînă la anul 1680) și de 59,86 kg (după această dată).

Cîntărirea cu instrumentul respectiv a constituit un monopol al stăpînilor feudali sau al orașelor și a fost efectuată fie direct, fie prin arendare.

În Țara Românească, documentele menționează cîntarul din sec. XVI : este vorba de cîntarul turcesc de 44 de ocale. La începutul sec. XIX, va fi semnalat un cîntar de 45 ocale, cîntarul de Brăila, utilizat pentru mărfurile cu impurități și, într-o vreme, pentru toate mărfurile de export ; acest cîntar a dispărut după 1836.

Moldova a cunoscut cîntarul, sub influența Transilvaniei, încă din sec. XIV. Într-un act din 1384, Petru Mușat dăruia bisericii Ioan Botezătorul din Siret „cîntarul sau cumpăna care este în sus zisa noastră cetate a Siretului“. Mai tîrziu, prin intermediul Țării Românești, s-a adoptat și în Moldova cîntarul turcesc de 44 de ocale și varianta lui de 45 de ocale pentru mărfurile cu impurități.

Dreptul de a cîntări mărfurile a constituit — în Moldova și Țara Românească — un monopol al domnului („cîntar domnesc“) pînă în sec. XIX, cînd s-a permis și stăpînilor de moșii, neguțătorilor și municipalităților să aibă cîntare proprii, sub anumite condiții : instrumentele să fie confecționate și pecetluite de vistierie, să fie prezentate la un control periodic (anual), să nu depășească anumite platforme, să fie utilizate corect etc. Verificarea cumpenelor particulare se făcea, în Țara Românească, prin cantaragii, care se aflau sub autoritatea marelui agă și a marelui spătar.

Taxa cîntarului domnesc în Țara Românească era de 10 bani pentru suta de ocale (1702) și se aplica uniform în toată țara ; în Moldova, la începutul sec. XIX (1819), se plătea 6 bani pentru 44 de ocale, iar mai tîrziu cîte 20 de parale, cu excepția sării, grîului, porumbului și fierului, pentru care se plătea numai 10 parale. Utilizarea cîntarului ca instrument de măsurat s-a menținut și după introducerea sistemului metric zecimal.

Claie (vechi slav *Kladnja*), unitate empirică de măsurare a volumului păioaselor și finului. Este menționată — cu dimensiuni diferite — în documentele tuturor celor trei țări românești. În Transilvania, unde este cunoscută încă din sec. XIII, a avut în medie 25 snopi ; în Țara Românească (sec. XVI), 26 snopi, (snopul de 4 palme împrejur) sau 28 snopi ; în Moldova, apare mai tîrziu (sec. XIX), fără precizări asupra dimensiunilor.

Cot (lat. *cubitus*, cot), veche unitate de măsurare a lungimii, reprezentînd distanța de la cot pînă la extremitatea degetului mijlociu. A fost folosit în toate

cele trei țări românești : în Transilvania, încă din sec. XIII, pentru măsuratul pînzeturilor, obiectelor de lemn sau chiar al pămîntului ; în Țara Românească și Moldova, din sec. XV, pentru măsuratul pînzeturilor, postavurilor, butiilor, locurilor de casă, dughenelor etc.

Transilvania a avut, în sec. XVII, patru caturi-etalon : cotul de Cluj, de Sibiu, de Tg. Mureș și de Oradea ; după ocupația austriacă (sec. XVIII), a folosit două variante de cot : transilvănean (0,623 m) și vienez (0,7775 m). Cotul din Țara Românească s-a apropiat, ca mărime, de cel din Transilvania (0,664 m) și de cel din Imperiul otoman (cotul halep, 0,650—0,660 m). Sub influența turcească, Țara Românească a adoptat două variante de cot : cotul halehi sau halep și cotul endaze sau endizee ; mai târziu (jum. sec. XIX), au circulat un cot „ordinar“ (0,636 m) și unul „halep“ (0,680 m).

Moldova a utilizat, de asemenea, două caturi-etalon : cotul obișnuit de 0,637 m (în 1864) și cotul halep, de 0,681 m.

Cotul — instrument s-a confecționat, în ambele principate, din lemn sau fier, prin grija Cămărei domnești, care-i asigura mărimea și corecta întrebuințare. Submultiplii cotului au fost rupia (1/8) și greful (1/16).

Cupă (lat. *cupa*), măsură de capacitate pentru lichide și solide, folosită în Transilvania. S-a mai numit *octalia*, *eytel* și *achtel*, pentru că reprezenta 1/8 dintr-o vadră. Mărimea cupei a variat în timp : 1,35 l în sec. XVI, 1/16 dintr-o ferdelă de 25,40 l la începutul sec. XIX și un litru spre sfîrșitul sec. XIX. În sistemul ardelean de măsurat capacitățile, cupa a fost un submultiplu al vedrei (1/8) și, mai târziu, al ferdelei.

Cofă (probabil lat. *cupa* ; cf. bg, srb., rus *kofa*), măsură de capacitate pentru lichide și cereale folosită în Transilvania. A corespuns ocalei și a reprezentat 1/20 dintr-o vadră.

Deget (lat. *digitus*), unitate de măsură pentru lungimile mici, reprezentînd 1/8 dintr-o palmă. A fost întrebuințat în tot spațiul românesc ; Moldova l-a folosit sub denumirea turcească de *parmac* (deget). În termeni ai sistemului metric modern, degetul a reprezentat (sec. XIX) 0,246 m în Țara Românească și 0,348 m în Moldova.

Dimirlic, dimerlic (tc. *demirli*, de fier), unitate și instrument de măsură a cerealelor în Moldova, corespunzînd baniței din Țara Românească. Termenul a denumit, în special, instrumentul de măsurat, confecționat din fier. Atît unitatea de măsură cît și instrumentul respectiv au avut în Moldova o circulație frecventă cu începere din sec. XVIII. Documentele din această perioadă indică, în general, o greutate de 11 ocale (19, 712 l) ; au existat însă și dimirlii de 8, 10, 12, 15 și 16 ocale, diferențele fiind determinate, ca și în cazul baniței muntene, de greutatea specifică a materialului măsurat (grîu orz, mei, păpușoi, pîine etc) și de abuzurile proprietarilor funciari. În sistemul moldovean al măsurilor de capacitate, dimirlia a reprezentat 1/10 dintr-o mersă și 1/20 dintr-o chilă. Dimirlia-instrument a fost reglementată și confecționată, prin grija vistieriei, din fier sau tablă și marcată cu pecetea statului. În sudul Moldovei, dimirlia a fost adeseori confundată cu banița munteană, care, pînă la urmă (1864), a înlocuit-o pe întinsul întregii țări.

BIBLIOGRAFIE

- I. Brăescu, *Măsurătoarea pământului la românii din vechime*, Buc., 1913; I. Ghica și D. A. Sturdza, *Măsuri și greutateți*, Buc., 1873. D. Iarcu, *Măsuri și greutateți*, Buc., 1962; I. Ionescu, de la Brad., *Arenda moșiilor*, Buc., 1864; A. Lejeune, *Monnaies, poids et mesures des principaux pays*, Paris, 1894; St. Metes, *Viata agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*. Documente contemporane., Buc., 1921.
- C. Pătrașcu, *Uniformizarea măsurilor și greutateților folosite în comerțul Țării Românești*. O acțiune de unificare a pieții interne (1829—1840), în „Studii, XXII, 1968.
- Șt. Pop, *Măsurile metrice*, Blaj, 1875;
- M. Saigey, *Traité de métrologie ancienne et moderne.*, Paris, 1934;
- N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, Buc., 1971 (cu bibliografia completă).

ALEXANDRU CONSTANTINESCU